

MÉNESBIRTOKBÓL SZOVHOZ?

A Mezőhegyesi Állami Gazdaság rekonstrukciója és átszervezése 1945-1957*

PAP PÉTER ISTVÁN

Fogalmak, kontextus, struktúra, források

Magyarország agrártörténetében a 19. század utolsó harmadától kezdve érdemi szerepet játszottak az állami tulajdonban lévő ménesbirtokok – úgyszólván, mint mezőgazdasági nagyüzemek.² Fejlett termelési kultúrájuk, patinás múltjuk, valamint a lótenyésztésben betöltött szerepük olyan rangot kölcsönözött ezeknek az egységeknek, mely alapján – az ezredfordulón történt megszüntetésükig – a magyar agráriumban méltán tölthették be a *mintagazdaság* szerepkörét.

Az 1945-ben, és az azt követő években több lépcsőben bekövetkezett gazdasági változások keretében ezek a ménesbirtokok – korábbi funkcióikat kis mértékben megőrizve – új *alapelvek* mentén működtek tovább. Vagyis a mélyreható változások ebben a (mikro)gazdasági szektorban nem a tulajdonviszonyokban keletkeztek – mint az egyébként nagyrészt jellemző volt a korszakban – hiszen ezek a birtokok megelőzően is állami tulajdonban voltak. Következésképpen – a címben jelzett időszakban – a ménesbirtokok esetében egyfelől a háborús károk utáni *rekonstrukcióról*, másrészt egy sajátos (szocialista) gazdaságpolitikai program mentén való *átszervezésről* beszélhetünk.³ E két fogalom gazdaságtörténeti használata – habár a közismert történeti kontextus okán elsőre triviálisnak tűnhet – kíván némi magyarázatot. Előbbi esetében egy olyan – az állam vagy egy piaci szereplő által végrehajtott – mikro- (vállalati), vagy makrogazdasági (szektorális, országos) programról beszélhetünk, melynek célja a termelés normalizálása egy gazdasági krízist követően.⁴ Ennek a folyamatnak a keretein belül alapvetően a krízist megelőző termelési és pénzügyi mutatók újbóli elérése a legfőbb szempont, de ennek alárendelve lehetségesek akár

* A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001. „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

² Agrárvilág, 2003. 69.

³ Mindemellett fontos hangsúlyozni azt is, hogy az 1945 utáni állami gazdasági szektor nem csak a volt a ménesbirtokokból állt, hanem újonnan alapított egységekből is, mint például Bóly vagy Dalmand.

⁴ Pető-Szakács, 1985. 37.

kisebb mértékű reformintézkedések is.⁵ A strukturális jellegű gazdaságpolitikai átalakítás esetében az adott vállalat, üzem, szektor, vagy éppen a teljes nemzetgazdaság működése – ahogyan a bekezdés elején arról már szó esett – merőben új alapra helyeződik át.⁶ Olyan princípiumra, mely adott esetben bármiféle ökonómiai megalapozottságot nélkülözhet (profit, hiány, kereslet, kínálat, stb.) és – részben vagy kizárólag – más politikai, vagy ideológiai természetű érdekeket helyez a középpontba.

Mindezek értelmében jelen tanulmány egy – nagy hagyományokkal rendelkező – ménesbirtok átalakításának példáján keresztül kíván adalékot szolgáltatni az 1945-öt követő bő évtized – részben közismert – (mező)gazdasági változásainak fontosabb tendenciáihoz. Módszertani szempontból erre az áttekintésre az üzemtörténet-írás kínálja a legmegfelelőbb keretet, azaz a fókuszba egy – esetünkben – *mezőgazdasági* (nagy)üzem termelési mutatói, valamint a szervezeti változásai kerülnek.⁷ Ráadásul nemcsak, hogy nagyüzem, de egy sajátos helyzetben lévő, kiemelt presztízsű, lokális, zárt fejlődési logikával rendelkező gazdasági egység képezi a vizsgálat tárgyát – noha erre a jelzett specifikumra és kiemeltségre komparatiztika hiányában csak utalni tudok.

A dolgozat felépítéséről szólva megjegyzendő: még a bevezetőben igyekszem bemutatni a tágabb kontextust képező ménesbirtok-üzemtípus evolúcióját; valamint azokat a forrásokat, mely alapján e munka elkészült. Ezek után az előzmények ismertetése, majd a tanulmány törzsfelvezetei következnek. A fentebb említettekkel összhangban ezek két részben, ti. egyfelől a *rekonstrukció*, másfelől a (szocialista) *átszervezés* paradigmájában tárgyalják a birtok történetét. Ezen két fő egység a politikai és a gazdasági háttér rövid ismertetésével kezdődik, melynek keretein belül nyilvánvalóan csak nagyon vázlatos összefoglalásra szorítkozhatom az agrárpolitikai, általános nemzet- és mezőgazdasági, valamint a világpiacon kontextust illetően. Ezekben a mégoly tömör áttekintésekben is igyekszem azonban illusztrálni azt, hogy az állami gazdaságok még a – kialakulóban lévő, majd megvalósuló – pártállami viszonyokhoz képest is kiemelkedő mértékben voltak kitéve az aktuális, belső (hatalmi)politikai viszonyoknak.⁸ A fejezetek következő részeiben általánosan az állami gazdaságokra, valamint a specifikusan Mezőhegyesre jellemző szervezeti változások bemutatása kerül sorra, végezetül pedig a fontosabb pénzügyi és termelési mutatók ismertetése. A fejezeteket két-két táblázat zárja, melyek az adott korszak egy, általam jellemzőnek vélt évének lényegesebb mutatóit ismertetik.⁹ Egy ilyen

⁵ Uo.

⁶ Schlett, 2007. 21.

⁷ Incze, 1979. 14-38., 54-79.

⁸ Vö. Kornai, 1993. 99-101.

⁹ A kukorica esetében a terülnagyságnál a vetőmag-előállításához szükséges hibrid-; a szálastakarmánynak számító siló-; valamint a klasszikus árukukorica vetésterületeinek összege szerepel, a hozamnál azonban csak az árukukorica számait tüntettem fel. A pillangósokhoz túlnyomó részt a takarmányozásban nagyon fontos lucerna, valamint kisebb részben a hibridkukoricák közé izolációs céllal vetett szója tartozik.

összeállítás szükségképpen szelektív és önkényes, mégis a négy legdominánsabb szántóföldi növény termelésének, valamint az állattenyésztésnek és a pénzügyeknek a legalapvetőbb mutatói érzékeltetik az átalakulás dinamikáját. Végezetül egy rövid összegzésben kísérletet teszek valamiféle konklúzió megfogalmazására, és – összhangban a mezőhegyesi birtokot érintő további, e helyt nem részletezett kutatási eredményeimmel – némi kitekintést is teszek a birtok további történetét illetően.

Egy üzemtípus fejlődéstörténete dióhéjban

Ahogy jeleztem, mint az egész történet kontextusa, röviden szükségesnek érzem felvázolni az állami tulajdonú mezőgazdasági üzemek kialakulását és fejlődéstörténetét. Ezek létrejötte – mint arról már tettem említést – a 18. század végére nyúlik vissza. Elsőként a jozefinista reformok hadsereget érintő intézkedéseinek keretében kerültek megalapításra azok a ménésbirtokok, melyek a későbbi állami gazdaságok előzményeinek tekinthetők.¹⁰ Ezen ménésbirtokok közül is elsőként a mezőhegyesit hozta létre a bécsi udvar, majd néhány évvel később – kezdetben előbbi fióként mint – a bábolnait.¹¹ Ezek értelemszerűen még nem tartoztak a gazdasági értelemben vett *termelőüzem* kategóriájába, hiszen közvetlenül a központi hadügynek voltak alárendelve, és szinte kizárólagos céljuk a hadsereg megfelelő mennyiségű és minőségű loállatása volt – elsősorban a teherhordásban használt hátslovak, másodsorban a harcoló alakulatok (vértések, dragonyosok, huszárok) által használt harci mének tekintetében.¹² A 19. század folyamán aztán ország-, sőt birodalom szerte jöttek létre ilyen birtokok – például a Kincsem szülőhelyeként is ismertté vált Kisbér, vagy az erdélyi Fogaras-Alsósombafalva. Ezek a birtokok kezdetben extenzív, legeltetésre alapozott gazdálkodást folytattak. Összeségében elmondható, hogy a II. József-féle török háborúban, majd a koalíciós háborúkban a katonai

Az állatok száma minden esetben számállatra, és nem anyaállatra értendő. A munkavállalói létszámba minden esetben beleszámoltam az összlétszám kb. 10 és 20 százalék közötti részét kitevő időszakos munkásokat is. A táblázatok forrásai: MNL BéML XXIX. 406. 64-79. A területnagyság – s így a hozamok is – 1967-ig katasztrális holdban voltak megadva, melyeket át kellett számolni hektárra. 1 kh = 0,575 ha.

¹⁰ A helytörténeti munkákban rendre visszatérő megállapítás, hogy a ménésintézetek megalapítására a Mária Terézia-féle „örökösödési háborúkban” (sic!) leromlott loállomány miatt került sor. Ez a felvetés ugyanakkor történetileg kevésbé igazolható: a hétéves háború 1763-ban lezárult, és ha le is romlott a hadsereg loállománya, minden bizonnyal nem vártak több mint húsz évet ennek orvoslásával – valószínűleg nagy mennyiségben vásároltak állatokat. A ménések megalapításának körülményei egyértelműen a II. József-féle erőltetett és progresszív reformpolitika hatásait mutatják. Vö. Klenczner, 1998. 694.

¹¹ Mezőhegyes alapítólevele 1784. december 20-i keltezésű, Bábolnát 1789-ben alapították Mezőhegyes fióként mint, majd később önállósodott. Gunst-Wellmann, 1989, 16-17.

¹² Molnár-Medgyesi, 1987. 15.

ménesek beváltották a hozzájuk fűzött reményeket, és professzionalizálták a monarchia hadseregének lóellátását.¹³ A 19. század folyamán több további ménest is alapítottak, és már ekkor felmerült a kettős igazgatás kérdése – vagyis a katonai célú lótenyésztés és a gazdálkodás különválasztása.¹⁴

Ez a különválás végül csak a kiegyezést követően, 1869-ben ment végbe. Kozma Ferenc – Deák Ferenc jó barátja, a Földművelésügyi- Iparügyi- és Kereskedelmi Minisztérium főosztályvezetője, később államtitkára – vezetésével megalakultak az önálló, termelési fókuszú állami gazdaságok.¹⁵ Ezek az egységek aztán hatalmas mértékű fejlődést mutattak a dualizmusban – a strukturális innováció, a növénynemesítés, az infrastruktúrafejlesztés, vagy éppen az átlaghozamok tekintetében is. Innentől kezdve datálható a ménesbirtokok mintagazdasággá válása – a vetőmagtermelés és tenyészállat-előállítás, valamint az új technológiák kísérleti alkalmazása már ekkortól alapvető jellemzője volt ezeknek az egységeknek – mindamelllett, hogy világpiaci színvonalú árutermeleést is folytattak.¹⁶ Maguk a katonai ménesek és a hozzájuk tartozó személyzet a magyar honvédség igazgatása alá kerültek – és ott is maradtak a méneskar 1946-os megszüntetéséig. A ménesbirtok elnevezés alatt azonban 1945-ig a gazdaságot értették.¹⁷

Az első világháború megpróbáltatásai, de különösen a trianoni Magyarország nehéz világpiaci helyzete okoztak nehézségeket a birtokoknak, különösen az állattenyésztés területén. A növénytermesztés rekonstrukciója a húszas évek végére lezajlott, a mutatók elérték a világháború előtti számokat. A növénynemesítés terén komoly eredmények születtek az állami birtokokon – számos állami nemesítőtelep alakult, melyeket ugyanúgy az állami gazdaságok előzményeként kell értékelnünk.¹⁸ A birtokok relatíve jó szociális körülményei – habár már a dualizmusban is jellemzők voltak – a Horthy-korszakban váltak igazán szembetűnővé. Az uradalmi cselédség vagy az idénymunkások életkörülményeihez képest valóságos urbanizált környezetben élhettek a ménesbirtokok dolgozói – tej- és húspótlékkal, szolgálati lakásokkal, kórházzal, nem egy esetben baleseti biztosítással.¹⁹ Kialakult a birtokok körül több, sajátos luxus-funkció is: a sportlő-tartás, valamint a csoportos úri vadászatok.²⁰

Az 1945-ös év politikai változásai mellett – azzal szoros összefüggésben – az agrárgazdaságban is jelentősnek mondható változások mentek végbe. Ezek

¹³ Gunst-Wellmann, 1989. 12.

¹⁴ Molnár-Medgyesi, 1987. 17.

¹⁵ Agrárvilág, 2003. 69.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Klenczner, 1998. 695.

¹⁸ Molnár-Medgyesi, 1987. 23. Kiemelkedő volt Fleischmann Rudolf és a kompolti telep, mely máig természetben lévő keresztezésekkel gyarapította a magyar mezőgazdaságot.

¹⁹ Klenczner, 1998. 696.

²⁰ Uo.

közül első helyre kívánkozik a földosztás, mely alapjaiban változtatta meg a magyarországi földbirtokstruktúrát, és – ahogyan a továbbiakból látszani fog – sajátos hatást gyakorolt az állami birtokokra is. Mindezekkel együtt is az 1945-öt követő néhány év legfontosabb jellemzője a rekonstrukció, azaz a termelés normalizálása. Ez alatt – többek között – értendő a vetőmag-előállítás stabilizálása, az infrastruktúra újjá- vagy felépítése, vagy éppen a vonóerő-hiány mérséklése.

A szovjet típusú rendszerben – a húszas, harmincas évek sztálinista szovjet agrárpolitikájának mintájára – kísérlet történt a ménésbirtokok szovhoz²¹ rendszerű átszervezésére, valamint új üzemek alapítására.²² Az így létrejött *állami gazdaságok* – néhány évig *nemzeti vállalat* néven sajátos képződményei az államszocialista időszak mezőgazdaságának – a magántulajdonú nagybirtokok 1945-ös megszűnésével szinte kizárólagos képviselőivé váltak a nagyüzemi- és mintagazdasági formának. Ráadásul ezen magánnagybirtokok nem szántóföldi területeinek (erdők, tavak, legelők) túlnyomó része állami kézre került 1945-ben.²³ A szovjet típusú rendszerben az állami gazdaságok száma kezdetben kétszáz egységet tett ki, mely szám kb. százra csökkent a nyolcvanas évekre.²⁴

Az 1945 utáni időszakban kibontakozó államszocializmus gazdasági szerkezetében speciális – a két háború közötti időszaktól lényegesen eltérő – helyet foglaltak el ezek az állami, vagyis *társadalmi* tulajdonban lévő üzemek. Az ilyen vállalatok szocialista rendszerben betöltött helyét és szerepét Kornai János a következőképpen jellemzi: *„Az állami vállalat tulajdonosa névlegesen az állam, amit az országos kormányzat képvisel. A hivatalos ideológia szerint ez a szektor »össznépi« vagy »össztársadalmi« tulajdonban van. Ebben különbözik más, ugyancsak nem magán jellegű tulajdonformáktól, például a területi állami szervek tulajdonában lévő vállalatoktól vagy pedig a szövetkezetektől, amelyekben a hivatalos ideológia szerint a tulajdonos csupán a nép egy része (a szóban forgó terület lakossága, illetve a szövetkezet tagsága).”*²⁵ Az állami tulajdonjog gyakorlati megvalósulásáról szólva pedig kijelenti: *„A tulajdonjogok első fő csoportja: a tulajdon hasznosításából eredő reziduális jövedelem feletti rendelkezési jog. Ez a reziduális jövedelem a klasszikus szocializmusban a központi állam költségvetésébe folyik bele. Nem válik szét érdemlegesen az, amit kapitalista rendszerekben az államnak befizetett vállalati adónak neveznek és az, ami ugyanott a vállalat nyereségének minősül. (...) Ugyanaz a központi bürokrácia dönt az állami vállalat eladási áráiról, a munkásoknak fizetendő munkabéerekről, a termelésben felhasznált termelőeszközök*

²¹ Szovjetszkoje hozjajsztvo – a közösségi tulajdonban lévő termelőszövetkezettel ellentétben állami tulajdonú mezőgazdasági egység. Mivel kialakulásánál fogva nagyüzemi jellegű, a szovjet gazdasági ideológiában magasabban jegyezték a kolhozoknál. Vö. Kornai, 1993. 102-110., Csizmadia, 1988. 167-175.

²² Klenczner, 1998. 697.

²³ Szakács, 1969. 21-22.

²⁴ Molnár-Medgyesi, 1987. 407.

²⁵ Kornai 1993, 103.

áraitól, továbbá a különböző jogcímen az állami költségvetésbe befizetendő járulékokról. (...)”²⁶ Továbbá: „Állami vállalat nem lehet adósvétel tárgya; nem adható bérbe; nem ajándékozható el; nem örökölheto. Az elidegenítés tulajdonjogait a klaszszikus szocialista rendszerben senki sem gyakorolhatja, még a névleges tulajdonos, az »állam« sem.”²⁷

Az ötvenes évek jelentős, mezőgazdaságot érintő tőke kivonása és az erőltetett iparosítás következtében azonban a gazdaságok zöme a nevezett időszakban veszteséges volt.²⁸ Különösen hátrányosan érintette a gazdaságokat a terutvasításos gazdálkodás. Az 1947-től kibontakozó hároméves terv még inkább egyfajta állam által irányított rekonstrukció jegyében csak kisebb módosításokkal járt, azonban az 1950. január 1-gyel életbe lépő első ötéves terv már minden ízében magán viselte a sztálinista gazdaságirányítás jegyeit. Az állam a saját tulajdonú mezőgazdasági egységeinek – a példamutatás jegyében – extrém magas terveket írt elő, rugalmasságot nem ismerve. Az időjárás változásainak évről-évre kitett agráriumban ez egyértelmű zsákutcának bizonyult.²⁹

Források, irodalom

A Mezőhegyesi Állami Gazdaság 1945 utáni időszakra vonatkozó primer forrásai a Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára békési fióklevéltárában találhatóak, a XXIX. 406. fondszám alatt.³⁰ Az anyag csak részben van rendezve és sok szempontból hiányos is, ráadásul – sajnálatos módon – ez a hiány leginkább a jelen munka által tárgyalt időszak forrásaira vonatkozik. Maga a fond szinte kizárólag összesítő iratokat, leltárokat, mérlegbeszámolókat tartalmaz, és csak kis részben lelhetők fel benne olyan nagy forrásértékű iratok, mint például igazgatói utasítások, körlevelek, vagy éppen hivatalos levelek – partnerekkel, vagy akár a felettes szervekkel. Mindezek alól részbeni kivétel az 1945 és 1948-49 közötti átszervezésekről szóló, felettes szervekkel folytatott levelezés, mely azonban csak kis mértékben tartalmaz specifikusan Mezőhegyesre vonatkozó adatokat, mintsem inkább az állami gazdaságokat általában érintő szervezeti utasításokat, intézkedéseket.

Alapvetően azonban ebből az anyagból az éves mérlegbeszámolókat, valamint az azt kísérő, a *gazdálkodás elemzése* nevű melléklet voltak használhatók a termelési adatok felkutatásához. Ez utóbbi egy kiegészítő dokumentum, mely szöveges értékeléseken és táblázatokon keresztül bemutatja az adott tárgyév gazdálkodási eredményeit és ismerteti annak fontosabb számait. Míg maga a mérlegbeszámoló nagyrészt pénzügyi adatokat tartalmazó irat, addig ezen

²⁶ Uo. 104.

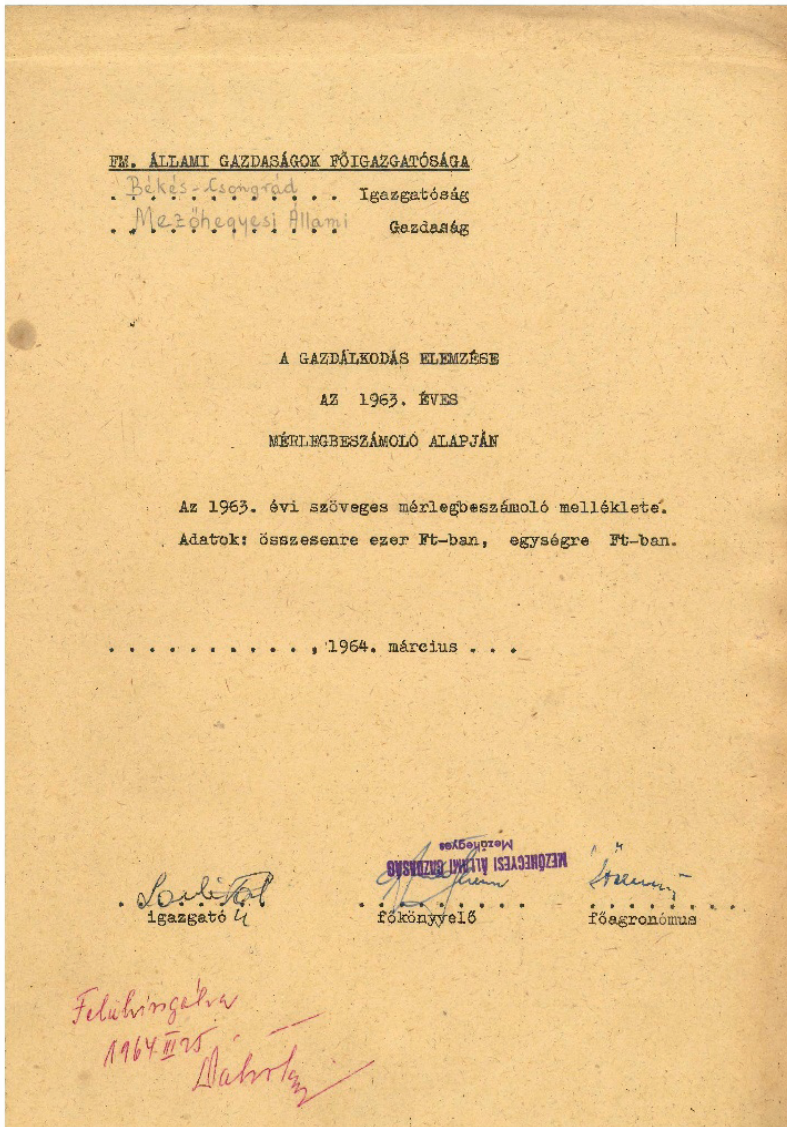
²⁷ Uo. 106.

²⁸ Gunst, 1996. 131.

²⁹ Kaposi, 2001. 127.

³⁰ MNL BÉML XXIX. 406. A Mezőhegyesi Állami Gazdaság (Kombinát) iratai (1945-1991)

melléklete egy valódi agrárökonómiai elemzés az állami gazdaság növénytermesztéséről és állattenyésztéséről – jellemzően a vállalat főagronómusa, később termelési igazgatóhelyettese készítette, és a mérlegbeszámoló részeként fogadták el a következő év első igazgatósági üléseinek egyikén

Egy példa: az 1963. évi gazdálkodás elemzése mérlegbeszámoló-melléklet címoldala
 (Forrás: MNL BéML XXIX. 406. 26.)

Az irodalmi bázisra áttérve elsőként a helytörténeti kiadványok említhetők meg. A gazdaság rangja és patinája okán nagy mennyiségben állnak rendelkezésre ilyen összeállítások. Még ehhez képest is tetemes számú kiadvány készült az 1984-85-ös 200 éves évfordulóra – ezek hangvétele értelemszerűen eufemisztikus. Ezen kötetek közül kiemelkedik Tóth István: *Mezőhegyes 200 éve*³¹ című munkája, mely – bár nem mentes az ideológiai befolyásoltságtól – legalább a legegyszerűbb tudományos normáknak megfelel. Mindazonáltal az ebbe a csoportba tartozó könyveket erős forráskritikával kezeltem.³²

A téma általános gazdaságtörténeti háttéréhez Gunst Péter,³³ Kaposi Zoltán,³⁴ valamint a bevezetőben már idézett Kornai János³⁵ munkáit használtam – elsősorban az 1945 utáni magyar gazdaság és agrárium legfontosabb tendenciáinak felvázolásához. A kutatás szempontjából jelentős szakirodalmi bázist képeztek a – főleg a kilencvenes években megjelenő – többszerzős ún. *agrártörténeti szintézisek* is. Ilyen például az 1996-ban Orosz István, Für Lajos és Romány Pál szerkesztésében megjelent *Magyarország agrártörténete*,³⁶ vagy az Estók János-Fehér György-Gunst Péter-Varga Zsuzsanna kvartett tollából származó *Agrárvilág Magyarországon 1848-2002* című kötet, 2003-ból.³⁷ Ezen munkák adatokban rendkívül gazdag függelékei fontos adatbázisként is funkcionáltak.

További érdekes források a kortársaktól származó, közgazdasági és szakmai-elemző munkák, például Burgert Róbert,³⁸ Csizmadia Ernő³⁹ vagy Szederkényi Henrik⁴⁰ írásai. Ezekben a szerzők mint a korabeli (agrár)gazdaság vezetői, tudományos munkáikon keresztül elemezték az aktuális helyzetet, és jelölték ki a lehetséges fejlődési irányokat. Ezen munkák elemző részei tudományos megalapozottságúak és alaposak, a taglalt célkitűzéseken keresztül pedig érzékelhető a szerzők – az állami gazdaságok szempontjából cseppet sem mellékes – gondolkodásmódja. Ezek közül is kiemelkednek Csizmadia Ernő munkái, melyekből a legfontosabbakat a közgazdász professzor halálát követően, 1988-ban egy válogatás formájában adták ki.

Részben ide tartoznak azon „visszaemlékező szakmunkák” is, melyek nem egyidejűleg keletkeztek ugyan, de magukon viselik a szakszerűség jegyeit.

³¹ Tóth, 1986.

³² Ide tartozik még: Sz. Lukács, 1972., Sz. Bozsik, 1985., Tokovics-Vitay, 1989., Csanádi, 1996.

³³ Gunst, 1996.

³⁴ Kaposi, 2001.

³⁵ Kornai, 1993., Kornai, 2007.

³⁶ Agrártörténet, 1998.

³⁷ Agrárvilág, 2003.

³⁸ Burgert, 1967.

³⁹ Csizmadia, 1988.

⁴⁰ Szederkényi, 1971.

Ezek közül a gazdasági reform összetett történetét illetően Berend T. Iván⁴¹ alapvető fontosságú munkájával dolgoztam, valamint Izinger Pál több formában is megjelent memoárjaival.⁴² A „nemzet agrármérnöke”⁴³ az állami gazdaságok történetében megkerülhetetlen figura, a vállalkezési forma egyik legelkötelezettebb híve: maga is több ilyen vezetett – köztük Mezőhegyest is 1946 és 1948 között. Erre az időszakra vonatkozó visszaemlékezése – a primer forrásoknál említett adathiány ismeretében – számos lényeges adalékkal is szolgált – azokon az egyébként cseppet sem mellékes történeteken túl, melyek a korabeli Magyarország vezetőinek – Rákositól Kovács Bélán át Rajkig – mezőhegyesi vadászatairól, és azok vacsoraasztal mellett folytatott beszélgetéseiről szól.

A szovjet típusú rendszer időszakában keletkeztek szakszerű gazdaságtörténeti monográfiák és tanulmányok is: Donáth Ferenc,⁴⁴ Szakács Sándor,⁴⁵ Pető Iván⁴⁶ vagy éppen a Molnár István-Medgyesi Éva szerzőpáros⁴⁷ könyvei. Ezek egy része általános gazdaságtörténeti tematikájú, de a Szakács- vagy a Molnár-Medgyesi-kötet kimondottan az állami gazdaságokkal foglalkozik, és alapvető fontosságúak voltak a kutatás során ahhoz, hogy Mezőhegyes története kellően beágyazható legyen a szűkebben vett állami gazdasági szektor történetébe.

Noha számos eddig említett munka szolgált egy-egy releváns részlettel, a kutatás során nem bővelkedhettem a témával foglalkozó modern szakmonográfiákban: a termelészövetkezetekkel ellentétben az állami tulajdonú agrárvállalatok történettudományi feldolgozása még nem igazán teljesedett ki. Értintőlegesen mégis hasznosak voltak jelen munka szempontjából Varga Zsuzsanna írásai – különös tekintettel az államszocialista időszak agrárelítjével foglalkozó könyvére.⁴⁸ A gazdaság előzménytörténetének áttekintéséhez

⁴¹ Berend, 1988.

⁴² Izinger, 1981/a,, Izinger, 1982. és Izinger, 1983. a Valóság című folyóiratban folytatásokban megjelenő tanulmányok, melyek – Berend 1988-hoz hasonlóan – a szerző saját visszaemlékezéseivel „dúsított” tudományos munkák, míg Izinger 1981/b és Izinger 2014 egyértelműen szubjektív, „történetmesélő” memoárok. Izinger 1981/b esetében leginkább egy interjúkötetről beszélhetünk: Komló László, Donáth Ferenc és Csizmadia Ernőné – maguk is az állami gazdaságok történetének szereplői – kérdéseire válaszol Izinger, míg a 2014-ben megjelent könyv gyakorlatilag egy dokumentumfilm leirata – a Hanák Gábor által készített beszélgetés szöveges változata.

⁴³ Romány Pál – Magyarország mezőgazdasági minisztere 1975 és 1980 között – fogalmazott így Izingerről. Ez annak fényében különösen sokatmondó, hogy ő maga a legkevésbé sem volt mozgalmi- vagy pártember, a Horthy-korszakban a Károlyiak tiborszállási uradalmát vezette, így futott be jelentős karriert az államszocializmus idején. Úgy tűnik, szakértelmét az 1945 utáni rendszer sem tudta nélkülözni. Izinger, 1981/b, 11-12.

⁴⁴ Donáth, 1977.

⁴⁵ Szakács, 1969.

⁴⁶ Pető-Szakács, 1985.

⁴⁷ Molnár-Medgyesi, 1987.

⁴⁸ Varga, 2013., továbbá Varga, 2000., Varga, 2004., Varga, 2006., Varga, 2009. Varga elsősorban a termelészövetkezetekkel foglalkozik, de értelemszerűen van állami gazdasági vonatkozása is írásainak.

Erdész Ádámnak, a Békés Megyei Levéltár vezetőjének munkája volt segítségemre.⁴⁹

Jelen kutatás nagyban építkezhetett a Mezőhegyessel párhuzamosan induló, az 1960-as évek végétől aztán minden mutatóban megkérdőjelezhetetlenül élenjáró Bábolna üzemtörténeti feldolgozására.⁵⁰ A Pázmány Péter Katolikus Egyetem közgazdászának, Schlett Andrásnak a munkája az egyik legfontosabb referencia volt jelen dolgozat esetében – elsősorban módszertanilag, formailag és a struktúra szempontjából.

A kutatási terület újszerűsége mellett jelentős szerepet játszott a témaválasztásban az is, hogy felmenőim közül néhányan tevékeny szereplői voltak a mezőhegyesi gazdaság történetének. *Remélem*, ez a tényező nem torzította a kutatói semlegességet; ellenben abban szinte biztos vagyok: hozzásegített ahhoz, hogy a megértés magasabb fokára juthassak el ezeknek a kissé zárt világot képező, rezervátum-szerű állami gazdaságoknak a kutatásában. Megint csak *remélem*, hogy ezt a magasabb szintű megértést a dolgozat is tükrözni fogja.

A Mezőhegyesi Ménesbirtok története 1945 előtt

A szűkebben vett értelmezési keret, azaz a ménesbirtok-tradíció jelentőségének hangsúlyozása okán röviden szólni kell Mezőhegyes 1945 előtti történetéről – legalábbis néhány kiemelt csomóponttól. Magát a ménest egy 1784. december 20-án kelt császári végzés alapította meg.⁵¹ A Csanád vármegyében fekvő, a török kor óta jórészt lakatlan terület már ezt megelőzően néhány magán lókereskedő használatában állt mint legelő. A császári ménesbirtok megszervezésével báró Csekonics József vértesszázadost bízta meg az uralkodó. A kezdeti időszakban (az 1800-as évek közepéig) extenzív fejlődés, terjeszkedés, rideg állattartás volt a jellemző, több ezer ló legeltetésével. Ekkor épültek meg az első fedeles lovardák is, melyek azért már jelezték az intenzív állattartásra való áttérés távlatait.

Az 1869-es fenntartó-váltás után látványos növekedés indulhatott meg: takarmánynövények nemesítése és termesztése kezdődött, fejlett istállózás-trágyázás alakult ki, és az első szimentáli és kuhlandi tehennel elindult a szarvasmarha-tenyésztés, mely aztán Mezőhegyes egyik fő profiljává válik. A birtokot néhány évig személyesen vezető Kozma Ferenc, majd a fiatal és tehetséges Gluzek Gyula vezetésével kialakították a gazdaságirányításban a kerületi rendszert, mely a birtok életét a későbbiekben is nagyban meghatározta. A gazdaságot kezdetben 100 kerületre – vagy ahogy Mezőhegyesen nevezik, majorra – osztották, de ezek közül sok volt az életképtelen egység, melyek néhány éven

⁴⁹ Erdész, 1987.

⁵⁰ Schlett, 2007.

⁵¹ Erdész, 1987. 12., Tóth, 1986. 16.

belül meg is szűntek. Bizonyos majorok azonban – mintegy gazdaság a gazdaságban – szabályos kisüzemekké – és sajátos lakóövezetté – szerveződtek és a gazdaság irányításának alapegységeivé váltak.⁵²

A Kozma-Gluzek időszak hozadéka a számottevő feldolgozóipari kapacitás kialakítása az 1880-as években: cukorgyár, szeszgyár és kendergyár épült ekkoriban, melyek ugyanakkor közel száz évig elkülönülve működtek a gazdaságtól – jóllehet a nyersanyag-ellátást illetően nagyban ki is voltak téve annak. Mindazonáltal a cukorgyár és dolgozói sajátos – industrializáltabb, és talán némileg szervezettebb – egységet képeztek a településen belül – akárcsak az 1869 óta különálló méneskar.⁵³ Ebben az időszakban alakult ki az a jellegzetes, osztrák-tiroli építészetet követő fagerendavázis, eklektikus-neoreneszánsz stílusú épített környezet is, mely máig meghatározza a birtok és a település arculatát.⁵⁴

Kiépült az egész gazdaságot behálózó üzemi vasút, megvásárlásra kerültek az első gőzekék is. A gazdálkodás fejlődését jelzi, hogy jobb években például a cukorrépa hozama megközelítette a 30 tonna/hektárt. Erről a korszakról – ideértve a 20. század első éveit is – általánosságban elmondható, hogy nemzetközi összevetésben is figyelemre méltó termelés folyt, és tulajdonképpen a gazdaság egyik csúcsidezójának tekinthető.

A birtok életében traumatikus emlékű az 1919-es megszállás. A román hadsereg szinte minden élőállatot elhajtott, gyakran még a vetőmagkészletet is elzabrálták.⁵⁵ A békeszerződés értelmében az ország közepéből közvetlenül a határszélre kerülő Mezőhegyesen a rekonstrukció négy-öt évet vett igénybe.⁵⁶ Ennyi időbe tellett, mire újra sikerült megfelelő számú tenyészállatot szerezni, és pótolni a kieső vetőmaghiányt. Ráadásul – mint köztudott – a trianoni Magyarország súlyos piaci gondokkal, a külkereskedelem nehézségeivel nézett szembe, ami nem könnyítette meg a nagy volumenű árutermelésre berendezkedett birtok életét.⁵⁷ Az állattenyésztésben – melynek keretében elsősorban mangalica-tenyésztés zajlott – nem is sikerült elérni a megelőző kor eredményeit, viszont a növénytermesztésben sikerült újra növekedési pályára állítani a gazdaságot. Lassan kibontakozó, de fontos tendencia még a ló gazdasági szerepének háttérbe szorulása is. A már említett vadászatok Mezőhegyes életében is szerepet játszottak, melyeken Horthy Miklós és Bethlen István is gyakori vendég volt.⁵⁸

⁵² Habár a fontosabb majoroknak volt nevük – Peregpusztza, Csatókamarás, Komlósfecskés, Ómezőhegyes, stb. – a mezőhegyesi „zsargonban” csak a számaik alapján azonosították be őket. Tóth, 1986. 18.

⁵³ Vitay-Tokovics, 1989. 21., Sz. Bozsik, 1985. 10.

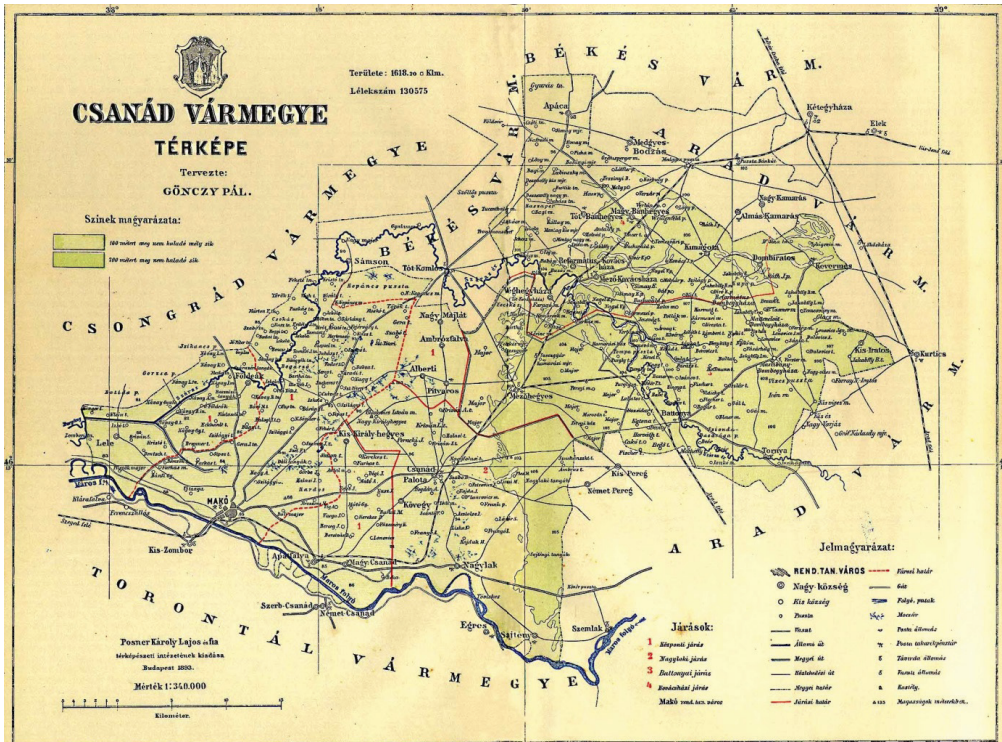
⁵⁴ Csanádi, 1996. 12. A Gluzek-féle elevátor magtár – mely a korban igen fejlettnek számító kukorica-feldolgozást tett lehetővé – világszabadalom volt. Uo.

⁵⁵ Erdész, 1987. 20.

⁵⁶ Uo. 33.

⁵⁷ Uo. 191.

⁵⁸ Uo. 219.

Csanád vármegye 1893-ban. A térkép szinte kellős közepén Mezőhegyes
A birtok – északon és délen a járáshatárokkal is egybeeső – határai, valamint az
ezen belül jelzett majorok is szépen kirajzolódnak
(forrás: keptar.oszk.hu)

Átmenet és újjáépítés (1945-1949)

A szovjet csapatok 1944. szeptember 28-án foglalták el magát a települést, de a mezőhegyesi birtok – akár 1919-hez, akár az ország más területeihez képest – mérsékeltebb károkat szenvedett a második világháborúban.⁵⁹ Ebben minden bizonnyal a front viszonylag korai és gyors átvonulása játszhatott közre. A körzet katonai parancsnoka október 10-én tett felhívásában felszólította a lakosságot a munka felvételére és a ménesbirtok működésének biztosítására.⁶⁰ Természetesen a szovjet katonai jelenlét azért más módokon is érzékelhető volt: a zabrálások, fosztogatások érintették a birtokot és a lakosságot is, különösen azt. A károk relatív mérsékeltségét azonban jelzi az állami gazdaságok helyzetét felmérni kívánó 1947-48-as minisztériumi összeírás, melyből látszik, hogy a Mezőhegyes esetében 60 egységet kitevő gépállománnyal szemben a

⁵⁹ Iványi, 1963. 529.

⁶⁰ Tóth, 1986. 110.

többi 68 ménésbirtok egyikén sem haladja meg a gépek száma – gazdaságonként – a 10 darabot.⁶¹ Ráadásul Mezőhegyesen – kb. 25000 katasztrális hold, vagyis 14400 hektár területen a háború végén – mind az 1944. őszi, mind az 1945. tavaszi vetést sikerült – ha nem is hiánytalanul, de rendben – megtenni, bár az 1944. őszi betakarítási munkálatokat nem tudták teljes körűen elvégezni.⁶²

A gazdaság másfajta tehertételekkel is szembenézett 1945-ben. Elsőként az a 2000 Mezőkövesdről és környékéről származó idénymunkás jelentkezett az elmaradt béréért, akik a front előtt menekülve, hónapokkal a mezőgazdasági év befejezte előtt, 1944 augusztusában hazamentek.⁶³ Az országos viszonylatban enyhébb károk ellenére sem állt azonban rendelkezésre a kifizetésükhöz szükséges összeg. Szintén 1944. augusztusában menekítették nyugatra – először csak Bábolnára, majd Németországba – a ló- és szarvasmarhaállomány értékeesebb részét (fedezőméneket és anyakancákat). 1945 év végén mindössze 6 ló, 27 szarvasmarha és 513 sertés maradt a birtokon.⁶⁴

A jelzett időszak legfontosabb kérdése azonban nem is ez, hanem a földosztás, ill. annak operatív végrehajtása volt. Habár az Ideiglenes Nemzeti Kormány 600/1945. ME rendelet 16. § kimondta: „a földreform végrehajtásához (...) nem vehető igénybe (...) állami mintagazdaság céljára szolgáló földbirtok”⁶⁵, a mezőhegyesi földekből mégis több, mint 10000 katasztrális holdat (5750 hektárt) kiosztottak. Ez egyértelműen a földigénylők magas számával magyarázható – az óriási földéhséget csak az állami birtokok földjeinek bevonásával tudták kielégíteni. Különösen a környékbeli települések (Végegyháza, Ambrózfalva, Pitvaros, Mezőkovácsháza) parasztpárti és kommunista vezetői és agitátorai követelték a birtok teljes szétosztását.⁶⁶ A helyzet súlyosságát jelezte, hogy a földosztás levezénylésben kulcsszerepet vállaló Veres Péter is leutazott Mezőhegyesre, és végül az ő közvetítésével sikerült kompromisszumos megoldásra jutni: nagyjából elfelezték a birtokot – az egyik fele kiosztásra került, a másik fele maradt állami kezelésben.⁶⁷

Szervezeti felépítés tekintetében már 1945-ben fontos változások történtek. A Földművelésügyi Minisztérium 90.338/1945 rendelete értelmében – amellett, hogy a korábbi ménésbirtokokat immár hivatalosan is állami gazdaságokká nevezte át – felállt az Állami Gazdaságok Főigazgatósága mint minisztériumi

⁶¹ Molnár-Medgyesi, 1987. 394.

⁶² Iványi, 1963. 527,

⁶³ Izinger, 2014. 63.

⁶⁴ Iványi, 1963. 528.

⁶⁵ Molnár-Medgyesi, 1987. 27.

⁶⁶ Iványi, 1963. 531. Vö. Izinger, 2014. 69. Izinger szerint Mezőhegyesen belül igazán csak a Szociáldemokrata Párt tudott gyökeret eresztetni, elsősorban a cukorgyári munkások erősebb önszerveződésnek köszönhetően. Az igényelt földek több, mint felét nem mezőhegyesi lakosok közt osztották szét. Uo.

⁶⁷ Iványi, 1963. 533.

főosztály.⁶⁸ A főigazgatóság négy jószágigazgatóságra tagolódott, az Alföldinek Mezőhegyes volt a központja. A Nagy Imre földművelésügyi miniszter által „sk.” kiadott miniszteri rendelet már ekkor megfogalmazta az állami gazdaságok felé támasztott elvárásokat: *„a belterjes és okszerű mezőgazdasági termelésnek gyakorlati bemutatása által, a földműves nép gazdasági ismereteinek korszerű színvonalra emelése, annak a földműves nép minél szélesebb körében való terjesztése, különös tekintettel a földreform során földhözjuttatottakra. (...) A gazdasági hasznonövények nemesítésére irányuló tevékenységben irányítólag és kezdeményezőleg való részvétel, nemesített vetőmagvak termelése és szaporítása. (...) Tenyészállatok, illetve köztenyésztésre szolgáló apaállatok nevelése. (...) Ezeket a föladatokat az állami gazdaságoknak lehetőleg akként kell betölteniök, hogy az állami gazdaságok az említett közérdekű feladataik ellátása mellett is az államnak ugyanakkor hasznalhajtó, vagy legalábbis ráfizetés nélkül működő üzemei legyenek.”*⁶⁹ Ennek értelmében az állami gazdaságokra 1949-ig nagyon intenzív belpiaci vetőmag-kereskedelem és -diszpozíció volt jellemző: Mezőhegyes több tonnányi magot szállított az ország minden szegletébe – Kalocsától kezdve Kisújszálláson át Vásárosnaményig.⁷⁰

A birtok vezetését a front elvonulása után közvetlenül a helyi Nemzeti Bizottság egyik tagja, Bálint János kórházi írnok vette át – ideiglenesen.⁷¹ A lóállománnyal együtt nyugatra menekült agronómusok, gazdatisztek visszaérkezésével azonban új (ön)jelöltek akadtak. Bálintot ebből a körből 1945 februárjában először Sztachó Jenő, majd őt májusban Virágos Mihály váltotta – mindketten a ménésbirtok egykori középvezetői voltak.⁷² A munkálatok valódi irányítását leginkább Kuti Ernő és Pallai Lajos volt gazdatisztek végezték.⁷³ A gazdaság koncepciózus újjáépítése Izinger Pál igazgatói kinevezésével, 1946. január 3-án kezdődött el.⁷⁴ Izinger nagy gondot fordított a talajerő-utánpótlásra, valamint az elkerült tenyészállatok mihamarabbi visszaszerzésére is – 1947-ben végül 120 anyakanca és 9 mén vissza is került Mezőhegyesre.⁷⁵ Emellett merész lépésekkel, a szabályokat tágan értelmezve próbálta bővíteni a gazdaság vagyonát és kapacitását – legyen szó raktározásról, fakitermelésről, bérkifizetésről vagy

⁶⁸ Molnár-Medgyesi, 1987. 33. MNL BéML XXIX. 406. 1.

⁶⁹ MNL BéML. XXIX. 406. 1.

⁷⁰ MNL BéML. XXIX. 406. 2. vö. Izinger 2014, 79. Izinger szerint a legtöbb vetőmagot „Mezőhegyesről szállították szét az országban”, azonban a levéltárban megmaradt szerződések, diszpozíciós elszámolások, és egyéb vonatkozó iratok inkább csak egy korlátozottabb, regionális szerepre engednek következtetni.

⁷¹ Iványi, 1963. 528.

⁷² Tóth, 1986. 112.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Klenczner, 1998. 698.

⁷⁵ Izinger, 1981/b. 33.

éppen sajátos csereüzletekről.⁷⁶ Utódja, Kovács József az ő szellemében vezette tovább a birtokot – további egy esztendeig.⁷⁷

Az elmaradt béreket – köztük a mezőkövesdi sommásokét is – terményben sikerült rendezni, 1947 végére.⁷⁸ A növénytermesztés legnagyobb nehézségét a vonóerőhiány jelentette. Az állathiány mellett ezt az országos szénhiány okozta – hiába maradtak meg a (jellemzően gőzmeghajtású) gépek, ha nem volt mivel fűteni őket.⁷⁹ A még megcsonkított területével is hatalmasnak számító birtokon még 1948-ban is maradtak learatatlan területek.⁸⁰ Ez a problémakör fontos fejlesztési indikáció lesz a gazdaság történetének következő időszakában.

őszi búza	terület (ha)	3 108
	hozam (kg/ha)	2 543
cukorrépa	terület (ha)	534
	hozam (kg/ha)	20 670
kukorica	terület (ha) (összes)	1 379
	hozam (kg/ha) (csak áruk.)	3 431
pillangósok	terület (ha)	2 212
	hozam (kg/ha)	3 122

Fontosabb szántóföldi növények vetésterülete és hozama, 1948.

⁷⁶ Izinger, 2014. 71.

⁷⁷ Tóth, 1986. 112. A megyereform következtében Mezőhegyes időközben a megszünt Csanád vármegyéből átkerült Békés megyébe.

⁷⁸ Izinger, 2014. 73.

⁷⁹ Gunst, 1996. 119.

⁸⁰ Tóth, 1986. 113.

ló (db)	341
sertés (db)	1 231
szarvasmarha (db)	871
tejhozam (l/tehén/év)	n. a.
bruttó termelési érték (ezer ft)	n. a.
nyereség (ezer ft)	39
munkavállaló (fő)	3 872
termő terület (ha)	8 662

Fontosabb állattenyésztési, pénzügyi és összesítő mutatók, 1948.

Iparosítás és tervutasítás árnyékában (1949-1957)

A gazdaságpolitikai trendek változását már az 1947-es – még a koalíciós kormány által elfogadott – hároméves terv is jelezte azzal, hogy drasztikusan csökkentette az agrárberuházások arányát; azonban a mezőgazdaság számára az 1950. január 1-jén életbe lépett első ötéves terv egyenesen katasztrofális volt.⁸¹ Az agráriumból történő tőke kivonás ugyan valóban folyamatos volt 1945 óta, de 1949-ben történt meg az először, hogy *negatívba* fordult a beruházási ráta a mezőgazdaságban. Voltaképpen ebből finanszírozták az ország nehéziparának – politikai és nem gazdasági megalapozottságú – erőltetett fejlesztését.⁸² Ezzel szoros összefüggésben a gazdaságirányítás a tervekészítés és -utasítás rendszerére tért át.⁸³

Az állami gazdaságok 1952-ben saját minisztériumot kaptak, és kétszintű, területi struktúrába rendezték őket.⁸⁴ Habár a Hegedűs András, később Pogácsás György vezette Állami Gazdaságok és Erdők Minisztériuma alapvetően szakemberekből állt, ez nem sokat számított – valójában az Országos Tervhivatal

⁸¹ Kaposi, 2001. 159-161.

⁸² Petó-Szakács, 1985. 30-34.

⁸³ Kaposi, 2001. 160.

⁸⁴ Agrártörténet, 1998. 793.

diktálta (volna) a termelés ütemét.⁸⁵ A megyei szintű irányítás – Mezőhegyes esetében a *Békés-Csongrád Megyei Igazgatóság* – igen kiterjedt jogkörökkel rendelkezett, így azokban a kérdésekben, melyekben mindeközéig a gazdaság saját, belső logikája és gazdálkodási koncepciója volt a meghatározó, ezt követően egy megyei vagy regionális bürokrata engedélyét kellett kérni szinte mindenhez.⁸⁶ Sőt, mivel a politikai vezetés az új szocialista nagyüzemi mezőgazdaság „pionírjaiként” tekintett az állami gazdaságokra, egyre idegenebb és képtelenebb utasításokat kaptak – ilyen például a nevezetes gyapottermesztés, melyet Mezőhegyesen is megindítottak.⁸⁷ A ménésbirtok – több más ipari és mezőgazdasági nagyüzemhez hasonlóan – új nevet is kapott: *Mezőhegyesi Nemzeti Vállalat*.⁸⁸ Ezek a tényezők – mint a mindenkori államhoz legerősebben kötődő üzemek – nagyon súlyos hatást gyakoroltak Mezőhegyesre. Teljesíthetetlen tervmutatók, hiánygazdaság – és az ebből következő állattelhullások, elmaradt vetések.⁸⁹

Érdekes fejlemény volt, hogy az egyéni gazdálkodás rendkívül nehéz körülményei miatt – a hírhedt padlássöpprés, és vágási tilalmak időszaka – közel 10000 katasztrális hold (5750 hektár) földet ajánlottak fel számára a környékbeli gazdák.⁹⁰ Ezzel gyakorlatilag helyreállt a háború előtti 25-30000 katasztrális hold (14-17000 hektár) közti birtokméret.

A vállalatot 1949 és 1950 között Sáreczki Zoltán, 1951 és 1953 között Óze József, 1954 és 1957 között pedig Keserű János későbbi miniszterhelyettes irányította.⁹¹ Mindannyian agrármérnökök voltak, ugyanakkor a tervutasítás árnyékában érdemi befolyásuk a nem volt a gazdaságra.

Végrehajtották ebben az időszakban a kerületek koncentrációját, megszüntetve ezzel a kevésbé életképes, önálló egységként végképp működésképtelen majorokat.⁹² A Horthy-korszak 18-as számához képes kilenc⁹³ egységre szűkült az üzemi szervezet. A csökkenés mögött nemcsak kerület-összevonások, hanem átszervezések is álltak: szinte minden ipari jellegű melléküzem-egységet kivettek az állami gazdaság kezelése alól.⁹⁴

⁸⁵ Gunst, 1996. 129. Izinger ugyanakkor a későbbi reformok megalapozásában nagy jelentőséget tulajdonít a Pogácsás-minisztériumnak. Izinger, 1981/a. 23.

⁸⁶ Sz. Lukács, 1972, 21.

⁸⁷ Tóth, 1986, 118.

⁸⁸ Uo. 116.

⁸⁹ Uo. 119.

⁹⁰ Sz. Lukács, 1972. 28., Tóth, 1986. 117.

⁹¹ Tóth, 1986. 154. Keserű később az agrárreform egyik meghatározó figurája lett, a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztériumban (MÉM) a miniszterhelyettesi pozíciót is betöltötte.

⁹² Tóth, 1986. 131.

⁹³ Hivatalos nevükön: Ómezőhegyes, Újmezőhegyes, Árokospusztá, Fűperregpusztá, Petőfipusztá, Komlósfecskés, Kamaráspusztá, Peregpusztá, Csatókamarás. Tóth, 1986. 122.

⁹⁴ Molnár-Medgyesi, 1987. 39.

Sajátos pozitívuma volt az iparosításnak viszont, hogy Mezőhegyes munkagépállománya megduplázódott.⁹⁵ Zetor, MTZ, és Dutra munkagépek álltak nagy mennyiségben munkába – részben magyar gyártmányok, részben csehszlovák és szovjet import – ezzel az 1940-es évek második felének vonóerőhiányát is megoldották.⁹⁶ 1954-ben 62 traktor, 23 kombájn és 22 aratógép állt az üzem rendelkezésére.⁹⁷ Ezzel a ló mint vonóállat szinte teljesen kikopott a gazdálkodásból. A képet árnyalja, hogy ez a növekedés inkább volt mennyiségi, mintsem minőségi. Sőt, a gépekért komoly – bürokratikus értelemben vett – küzdelem zajlott: az átszervezések nyomán a tsz-ek és állami gazdaságok gépállomásai önálló, az ipari minisztériumból irányított egységgé váltak.⁹⁸

A munkavállalók kapcsán – a szocialista ideológiának megfelelően – megszüntették az egyéni alkalmazotti státuszt, mint a „kizsákmányolás” formáját, és bevezették az ún. üzemi kollektív szerződéseket.⁹⁹ Eszerint a gazdaság (az állam) a szakszervezettel megegyezett a termény- és jövedelmi mutatókról. A kifizetett alapléren túl, a tervek teljesülésének függvényében további javadalmak illették – a szakszervezeten keresztül – a dolgozókat.

Habár a termelési adatok terén ez az időszak rendelkezik a legrosszabb forrásadottságokkal, néhány megállapítás azért megtehető. Állattenyésztés terén az időszak első felében az állomány mennyiségi fejlesztése volt a fő tendencia, később a tenyésztői munkát is újraindították. Ez a munka a meglévő állomány céltudatos osztályozásával, tervszerű megfigyelésekkel és a házi törzskönyvek egységesítésével kezdődött.¹⁰⁰ Megindult a mangalicaállomány lecserélése a fehér húsertés fajtákra, valamint a juhtenyésztésre is nagyobb hangsúly került.¹⁰¹ Ennek keretében jött létre Mezőhegyesen először az ún. futószalag-rendszerű állattartás, melyben az egyes istállóknak és állattenyésztő telepeken azonos fajtájú, korú és ivarú állatokat tartottak.¹⁰² Növénytermesztésben az 1953-as adatok alapján az őszi búza dominanciája volt a jellemző, valamint a cukorrépa vetésterülete is viszonylag nagynak mondható.¹⁰³ A teljesebb körű 1957-es adatsorból figyelmet érdemel a kukorica és a cukorrépa vetésterületének, valamint hozamainak növekedése, valamint a teljes állatállomány létszámának viszonylagos helyreállítása. A pénzügyi mutatók kapcsán fontos megállapítani, hogy ez az év volt az 1945 utáni időszakban az első, amikor a vállalatnak sikerült *érdemi* nyereséget felmutatnia – ez már jelezte az állami agrárpolitika változását.

⁹⁵ Tóth, 1986. 129.

⁹⁶ Honvári, 1988. 111., 123.

⁹⁷ Magyarország első traktorosnőjét is Mezőhegyesen képezték. Borbás, 1973. 48.

⁹⁸ Molnár-Medgyesi, 1987. 40.

⁹⁹ Borbás, 1973. 41.

¹⁰⁰ Tóth, 1986.

¹⁰¹ Sz. Lukács, 1972. 41.

¹⁰² Uo.

¹⁰³ MNL BéML XXIX. 406. 3.

Mint már a nyereségadatok összevetésénél részben utaltam rá, az 1953-as júniusi programtól kezdve enyhült a mezőgazdaságra nehezedő nyomás – azaz megszűnt az a mesterséges, állami tőkekivonás, mely addig a veszteségek okozója volt. Ebben az időszakban megközelítőleg harminc százalékkal csökkentek a nehézipari, és több, mint tíz százalékkal növekedtek a mezőgazdasági beruházások.¹⁰⁴ Sőt, kísérlet történt az ország adottságainak és gazdasági szerkezetének tudományos megalapozottságú összehangolására – ennek egyik szimbóluma volt a Nagy Imre-féle ún. hegyi bizottság – melyben például Izinger is aktív szereplő volt. Ezek a tényezők egyértelműen a strukturális reform kibontakozása felé mutattak, még ha az 1955-ös részleges politikai visszarendeződésnek köszönhetően egyelőre nem is tudott kialakulni az a gazdaságpolitikai háttér, mely elengedő lett volna Mezőhegyes és az állami gazdaságok számára az intenzív növekedéshez.¹⁰⁵

őszi búza	terület (ha)	3 441
	hozam (kg/ha)	2 272
cukorrépa	terület (ha)	851
	hozam (kg/ha)	23 457
kukorica	terület (ha) (összes)	2 965
	hozam (kg/ha) (csak áruk.)	3 988
pillangósok	terület (ha)	3 475
	hozam (kg/ha)	3 461

Fontosabb szántóföldi növények vetésterülete és hozama, 1957.

¹⁰⁴ Kaposi 2001, 167.

¹⁰⁵ Izinger 1981/b, 39., Izinger 2014, 111.

ló (db)	1 002
sertés (db)	13 420
szarvasmarha (db)	2 987
tejhozam (l/ tehén/év)	2 768
bruttó termelési érték (ezer ft)	165 319
nyereség (ezer ft)	6 318
munkavállaló (fő)	3 341
termő terület (ha)	16 010

Fontosabb állattenyésztési, pénzügyi és összesítő mutatók, 1957.

Összegzés

Az állami agrárpolitika 1957-et követő tendenciáira rápillantva egy lényegesen eltérő korszak rajzolódik ki – különösképpen az állami gazdaságok vonatkozásában. Az elkövetkező reformkísérleteknek – melyeket már a Nagy Imre nevével illusztrált törekvések is előre jeleztek – az állami gazdaságok minden kétséget kizárólag kísérleti terepeivé váltak, egyre inkább eltávolodva a pártállam – a reformok ellenére részben továbbra is fennálló – „nem-ökonómiai-jellegű” kényszereitől.¹⁰⁶ Az állami gazdaságok az ötvenes évek végi ún. „kis” reformidőszaktól kezdve, majd a hatvanas évek közepétől kibontakozó Új Gazdasági Mechanizmus keretein belül a szovjet típusú rendszerben szinte példátlanul mondható vállalati önállóságot kaptak.¹⁰⁷ Ezeket a privilégiumokat aztán a reform hetvenes évek eleji visszavonása *ellenére* is megőrizték a sikeresebb üzemek – így Mezőhegyes is. A magyar mezőgazdaság ezen szektora egyértelműen eltávolodott a szovhoz-formától, egységei teljesen más jellegű, bizonyos szempontból kapitalisztikus vonásokat mutató üzemekké alakultak – a szovjet tömbön belül meglehetősen egyedi módon.¹⁰⁸ Ez azonban már egy tipikusan a Kádár-korszak fogalomkészletével leírható történet.

¹⁰⁶ Schlett, 2007. 21. Schlett – Bábolnára vonatkozó, de itt is érvényes – megfogalmazásában: „(...) kísérlet, gazdasági reformon is túlmutató útkeresés”

¹⁰⁷ Molnár-Medgyesi, 1984. 98.

¹⁰⁸ Schlett, 2007. 19.

Mindazonáltal visszatérve ennek a bő évtizednek a Mezőhegyesi Állami Gazdaság történetében betöltött szerepére, néhány korlátozott érvényű, de a továbbiak szempontjából mindenképp lényeges következtetés levonható. Mindenekelőtt: az üzem valós teljesítményének, a gazdálkodás szakszerűségének és eredményességének elemzése egy ilyen – oktrojált és totalitárius ideológia által befolyásolt – gazdaságpolitika árnyékban nem végezhető el teljeskörűen. Az a – számos kutató által már részletekbe menően taglalt – folyamat azonban látható, hogy a sztálinista típusú gazdaságirányítás bevezetése az agrárgazdaságban evidens módon recesszióhoz vezetett – sőt, sejthető az is, hogy minél fejlettebb volt azt megelőzően az adott (mikro- vagy makro-) ágazat, annál nagyobb az általa okozott visszaesés.¹⁰⁹

Az állami gazdaságpolitika ilyen jellegű torzítása ellenére is ki lehet emelni azonban részeredményeket. Elsőként – minden kétséggel együtt is – a gépesítés mennyiségi konjunktúráját érdemes hangsúlyozni, melynek hiányában még nagyobb mértékű is lehetett volna a gazdálkodás eredménytelensége. Ezek az eszközök egészen a hetvenes évek első feléig meghatározták az üzemben folyó munkát.¹¹⁰ Sajátos, de mégiscsak az egyik legfontosabb részsiker, hogy – hangozzék bármilyen furcsán – a gazdaság egyáltalán talpon tudott maradni. Ez annak fényében még látványosabb, hogy – elsősorban az újonnan alapítottak közül – tetemes számú gazdaságot szüntettek meg, vagy olvasztottak be ebben az időszakban.¹¹¹ E helyt nyerhet – a teljesebb körű komparatiztika hiányában ismét csak korlátozott – igazolást az, amire a bevezetőben utaltam: Mezőhegyes valószínűleg fejlettebb termelési kultúrájának és presztízsjellegének köszönhetően ellenállóbb volt a kedvezőtlen hatásoknak. További parciális eredménynek számítható továbbá – visszautalva a Nagy Imre idézett agrárminiszteri rendeletére – hogy Mezőhegyes a maga fejlettebb vetőmag-előállító kapacitásával hozzájárult – legalábbis – a tágabban vett régiója mezőgazdaságának háború utáni talpra állításához. Ez akkor is siker, ha a miniszteri utasításban megfogalmazott további feltétel – ti. a „*ráfizetés nélküli*” működés – nem teljesült. A gazdaság megelőző, és későbbi korszakait is összevetve azonban nem lehet kitérni a konklúzió elől: a gazdálkodás eredményessége szempontjából e periódus volt a mezőhegyesi birtok történetében a legsikertelenebb.

Néhány szót ejtve a téma továbbgondolási lehetőségeiről: a gazdaság történetének kronologikus értelemben vett folytatólagos – egészen a 2004-es privatizációig tartó – feldolgozásán túlmenően ez a szűkebb korszak is rejt magában távlatokat. Tekintélyes kutatást lehetne végezni például az állami gazdaságokban dolgozó, nagyrészt már a két háború közti időkben is aktív agrárszakemberekről, életrajzaik kollektívva tételével.¹¹² Ez a prozoprográfiai

¹⁰⁹ Vö. Kornai, 1993. 18-61., Kaposi, 2001. 127-129. Kevésbé kategorikusan, de a Pető-Szakács szerzőpáros is hasonlóképpen vélekedik. Pető-Szakács, 1985. 34-78.

¹¹⁰ Tóth, 1986. 127.

¹¹¹ Molnár-Medgyesi, 1984. 42.

¹¹² Mezőhegyes esetében magától értetődően adódik ehhez Izinger Pál.

vizsgálat rávilágíthat arra is, hogy miként tudott fennmaradni a szovjet típusú rendszerben – annak az „ancien régime”-mel és annak értelmiségével szemben tanúsított élesen elutasító viszonyulása ellenére – az a magasszintű szakmai és tudományos munka, mely a magyar agrárértelmiség-képzést egyébként a 19. század eleji kezdetektől jellemezte. Egy másik lehetséges kutatói program lehet annak a vizsgálata – mutatott rá például Gunst Péter is több írásában – hogy a nagybirtokrendszer 1945-ös megszűnésével kaptak-e új funkciókat az állami gazdaságok. Egyáltalán: tekinthetők-e az egyházi és magánbirtokok sajátos, szocialista utódjainak a magyarországi *szovhozok*?

Az igazgatóság épülete, 1999.
(Forrás: keptar.oszk.hu)

Felhasznált források és szakirodalom

- Orosz István - Für Lajos - Romány Pál (szerk.): Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok. Budapest, 1998.
- Berend T. Iván: A magyar gazdasági reform útja. Budapest, 1988.
- Borbás Lajos: Mezőhegyesi közkatonák. Mezőhegyes, 1973.
- Burgert Róbert: Üzemvezetési problémák az állami gazdaságokban. Budapest, 1967.
- Csanádi István: Mezőhegyesi műemlékek és emlékezések. Mezőhegyes, 1996.
- Csizmadia Ernő: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság. In: Csizmadia Ernő válogatott művei. Szerk.: Fekete Ferenc. Budapest, 1988.
- Donáth Ferenc: Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945-75. Budapest, 1977.
- Erdész Ádám: A mezőhegyesi ménésbirtok gazdálkodása a két világháború között. Békéscsaba, 1987.
- Estók János - Fehér György - Gunst Péter - Varga Zsuzsanna: Agrárvilág Magyarországon 1848-2002. Budapest, 2003.
- Gunst Péter: Magyarország gazdaságtörténete (1914-1989). Budapest, 2007.
- Gunst Péter-Wellmann Imre: A 200 éves Bábolna múltjából. Bábolna, 1989.
- Honvári János: A magyar mezőgazdaság gépesítése az 1950-es években. Agrártörténeti szemle, 1988/1-2.
- Incze Miklós (szerk.): Az üzemtörténetírás kérdései. Elméleti és módszertani tanulmányok. Budapest, 1979.
- Iványi Anna: Az 1945. évi földosztás Mezőhegyesen. Agrártörténeti szemle, 1963/4.
- Izinger Pál: Az első évtized. Valóság, 1981/6. (Izinger 1981/a.)
- Izinger Pál: Így fejlesztettük állami gazdaságainkat. Interjúkötet. Szerk.: Komló László. Budapest, 1981. (Izinger 1981/b.)
- Izinger Pál: A második évtized. Valóság, 1982/5.
- Izinger Pál: A harmadik évtized. Valóság, 1983/3.
- Izinger Pál életútja az uradalmak világából a XXI. századba. Hanák Gábor interjúja alapján szerkesztette Izinger Anna. Budapest, 2014
- Kaposi Zoltán: A XX. század gazdaságtörténete II. 1945-1990. Pécs, 2001.

- Klenczner András: Az állami gazdaságokról. In: Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok. Szerk.: Für Lajos-Orosz István-Romány Pál. Budapest, 1998.
- Kornai János: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. Budapest, 1993.
- Kornai János: Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás. Budapest, 2007.
- MNL BÉML XXIX. 406. – A Mezőhegyesi Állami Gazdaság (Kombinát) iratai (1945-1991)
- Molnár István-Szabóné Medgyesi Éva: Az állami gazdaságok Magyarországon. Budapest, 1987.
- Papp István: Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe. Pécs-Budapest, 2017.
- Pető Iván-Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. Budapest, 1985.
- Romány Pál: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Szerk.: Gunst Péter. Budapest, 1998.
- Schlett András: Sziget a szárazföldön. A Bábolnai Állami Gazdaság története 1960 és 1990 között. Budapest, 2007.
- Sz. Bozsik Nóra (szerk.): Mezőhegyes lótenyésztésének története. Mezőhegyes, 1985.
- Sz. Lukács Imre: Viharsarki állami gazdaságok 1949-1969. Zsibók András (magánkiadás), 1972.
- Szakács Sándor: Állami gazdaságaink helyzetének alakulása 1945-1948. Értekezések a történettudományok köréből 48. Budapest, 1969.
- Szederkényi Henrik: Az állami gazdaságok szervezetének helyzete és fejlődése. Gazdálkodás, 1971/3.
- Tokovics József -Vitay János: A 100 éves Mezőhegyesi Cukorgyár. Budapest, 1989.
- Tóth István: Mezőhegyes 200 éve. Budapest, 1986.
- Varga Zsuzsanna: Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában. Budapest, 2013.